

Wat blijft er over van Hannah Arendts denken nu Eichmann geen kille ambtenaar blijkt?

In de nieuwe documentaire over nazikopstuk Eichmann blijkt hij niet de kille ambtenaar te zijn geweest waar hij lang voor gehouden werd. Zag filosofe Hannah Arendt het wel juist toen ze over hem schreef als belichaming van ‘de banaliteit van het kwaad’?

Peter Henk Steenhuis 1 juni 2022

Een kalende, bebrilde man in pak, gezeten achter een tafel, die een nogal ambtelijke en saaie indruk maakte. Zo was Adolf Eichmann (1906-1962) te zien in de rechtszaak tegen hem uit 1961, en zo is hij in het collectieve geheugen gegrift: als grijze bureaucraat.

Van dit beeld van het nazikopstuk wil filmmaker Yariv Mozer af: hij was geen brave ambtenaar die bevelen opvolgde, maar een bezeten ideoloog. Hij laat dit zien in de documentaire *The Devil's Confession: The Lost Eichmann Tapes*, die afgelopen zondag op het filmfestival in Tel Aviv in première ging.

Bevelen opvolgen

Mozer laat geluidsopnames horen, waarop Eichmann onder meer zegt: “Als we 10,3 miljoen Joden hadden gedood, dan zou ik tevreden zijn en zeggen: ‘Goed zo, we hebben de vijand verslagen’”. Die uitspraak strookt totaal niet met het imago dat Eichmann neerzette tijdens zijn proces, toen hij ontkende verantwoordelijk te zijn voor de logistieke gang van zaken bij het transporteren van Joden naar de vernietigingskampen en beweerde slechts bevelen op te volgen.

Hoewel zijn gedrag voor Eichmann persoonlijk weinig uithaalde – uiteindelijk werd hij toch ter dood veroordeeld en geëxecuteerd – heeft het proces wel een enorm effect gehad, onder meer door het verslag dat de Amerikaans-Joodse filosofe Hannah Arendt (1906-1975) ervan deed. Zij zag in de gewone, burgerlijke Eichmann de verpersoonlijking van ‘de banaliteit van het kwaad’. Nu het beeld van Eichmann verder moet worden bijgesteld, geldt dan niet ook hetzelfde voor Arendts concept van de banaliteit van het kwaad?

‘Uitermate problematisch filosofe’

Voor filosoof René ten Bos, verbonden aan de Radboud Universiteit en voormalig Denker des Vaderlands, blijft er weinig over van haar denken. “Dat Eichmann een charismatische virulente antisemiet was, was bij historici allang bekend”, zegt Ten Bos, die al jaren college geeft over Arendt maar er steeds meer achter gekomen is “hoe problematisch haar denken is”.

“Eichmann was allesbehalve een bureaucraat. En Arendt heeft zich volledig in de luren laten leggen door de persoon die ze tijdens het proces in 1961 in Jeruzalem zag, die niets meer te verliezen had, wist dat hij er niet mee weg zou komen, maar z’n

gezicht probeerde te redden. Deze fout verraadt de neiging van nogal wat filosofen – Arendt heeft daar heel veel last van – om zonder historie te denken.”

De eerste Denker des Vaderlands, filosoof Hans Achterhuis, is minder stellig in zijn oordeel. Achterhuis is al zijn leven lang met het denken van Arendt bezig. Op 1 september, Achterhuis' tachtigste verjaardag, verschijnt *Ik wil begrijpen*, geheel gewijd aan Arendt. “Ik weet gewoon niet of Arendt zich in de persoon van Eichmann heeft vergist. In ieder geval hebben de historische studies die over Eichmann verschenen zijn, onder meer van de Britse historicus David Cesarani en de biografie over Eichmann van Bettina Stangneth, mij hiervan niet overtuigd.”

Opschepperij

Het is volgens Achterhuis ook niet zo dat het historische materiaal dat de laatste decennia boven water is gekomen, en nu door de documentairemakers wordt gebruikt, destijds volslagen onbekend was. Achterhuis: “Tijdens het proces in Jeruzalem beschikte men al over een deel van de Argentijnse uitspraken van Eichmann. Arendt kende ze goed en verwees er in haar reportage naar. Ze deed ze af als opschepperij van een middelmatig persoon met een minderwaardigheidscomplex. Ik beweer niet dat Arendt gelijk had, maar het zou mij niet verbazen als ze dichter bij de waarheid zit dan historici nu denken.”

Om zijn vermoeden kracht bij te zetten verwijst Achterhuis naar de journalistieke verslagen van de processen van Neurenberg, die meteen na de oorlog plaatsvonden, ver voor het proces tegen Eichmann. “In veel van die verslagen herken je eigenlijk al Arendts idee van de banaliteit. De meeste verslaggevers van de

Neurenbergprocessen hadden het uitvoerig over ‘de alledaagsheid’ van de verdachten. Ze zien eruit ‘als een werkloze conducteur’ of als ‘een geile grijsaard’. De bekende Russische journalist en schrijver Ilja Ehrenburg sloeg de spijker op zijn kop toen hij concludeerde: ‘Om iets op te bouwen, heb je een geniale geest nodig, maar om iets te vernietigen, hoeft dat niet.’”

Sadist én ambtenaar

Ook de rechtsfilosoof Thomas Mertens heeft weinig nieuws gehoord in de tapes die gebruikt zijn voor de nieuwe documentaire. “Zelfs de uitspraak over de 10,3 miljoen Joden ben ik al tegengekomen in het boek van Cesarani. Toch blijf ik erbij dat *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad* een van de belangrijkste filosofische boeken is van de twintigste eeuw.”

Mertens heeft er moeite mee Eichmann niet langer een kille ambtenaar te noemen maar een brute moordenaar. “Als we Eichmann nu slechts moordenaar en sadist noemen, wat hij óók moet zijn geweest, dan is hij één van de vele moordenaars die we al kennen. Wat Arendt benadrukt, is de rol die het systeem, het recht, de politiek bij deze catastrofe heeft gespeeld. Als je Eichmann van ambtenaar in moordenaar verandert, ben je dat perspectief kwijt.

“Eichmann speelde een leidende rol in het ambtelijk apparaat dat die moordpartij en genocide mogelijk gemaakt heeft. Het is het ambtelijk systeem dat ervoor gezorgd heeft dat tamelijk middelmatige mensen kwamen bovendrijven, en hun genocidale bedoelingen konden uitvoeren. Eichmann is geen seriemoordenaar zoals je ze bij Netflix aan je voorbij ziet trekken.

Hij is een bureaucraat die over een ambtelijk apparaat en rechtssysteem kon beschikken.”

Angstaanjagend kwaad

Maar er is meer aan de hand, meent Mertens. “Want door de misdadigers te demoniseren en te stigmatiseren proberen we als samenleving het kwaad als het ware buiten onszelf te plaatsen. Er is flink wat wetenschappelijk onderzoek dat laat zien dat er vaak geen radicale psychologische of morele verschillen bestaan tussen daders en niet-daders. Je kunt het eerder zien als een kwestie van geluk of afkomst of je tot de eerste of de tweede categorie behoort. Arendt bagatelliseert niet het kwaad zelf, maar wil erop wijzen dat juist het banale kwaad zo angstaanjagend is.”

En we moeten ons volgens Mertens blijven herinneren wat zo'n systeem kan aanrichten. “Dat geldt zeker ook voor Nederland. Ik was onlangs voor het eerst van mijn leven in het Yad Vashem Holocaust Museum in Jeruzalem. Opnieuw was ik verbijsterd dat tachtig procent van de Nederlandse Joden is afgevoerd naar de kampen. In België was dat niet meer dan vijftig procent, en onder het collaborerende Vichy-systeem in Frankrijk slechts veertig procent. Dat gebeurt er als zeer veel middelmatige mensen in een positie terechtkomen waar ze gruwelijke dingen kunnen doen. Het kwaad dat zij vervolgens doen, is niet banaal. De banaliteit slaat erop dat Eichmann niet in staat was zich te verplaatsen in de positie van een ander. De banaliteit betekent gedachteloosheid.”

Achterhuis noemt *Eichmann in Jeruzalem* daarom vooral een les voor de lezer. In zijn boek dat in september uitkomt, citeert hij

Arendt zelf: “Dat een dergelijk gebrek aan werkelijkheidszin en een dergelijke gedachteloosheid in een mens meer onheil kunnen aanrichten dan alle boze driften die het mensenhart eigen zijn tezamen, dat was de les die men in Jeruzalem kon leren. Maar het was een les, geen verklaring van het fenomeen en evenmin een theorie erover.”

Joodse mystiek

Achterhuis: “Later ontwikkelt Arendt die theorie over de banaliteit van het kwaad sterker. Dat gebeurt als eerste in de briefwisseling met haar Israëliische vriend Gershom Scholem, de grote kenner van de joodse mystiek. Daarin stelt ze in algemene zin dat het kwaad geen wortels en dus geen diepgang heeft en daarom nooit radicaal – radix betekent wortel – kan zijn. Het is banaal en oppervlakkig en verspreidt zich als een schimmel al woekierend over de aarde.”

“Nee”, reageert René ten Bos stellig, “het is een grote fout de banaliteit van het kwaad te funderen in onnadenkendheid, of te zeggen dat het geen diepgang vertoont.” Ten Bos noemt ook dat typisch voor filosofen. “Arendt denkt altijd dat denken goed is. Op het moment dat mensen denken, en dan nóg het kwade doen, dan kán achter dat denken geen intelligentie of verstand zitten. Ze is niet de enige die deze fout maakt. Poetin is volgens iedereen krankzinnig en idioot. Op het moment dat er kwaad in het spel is, denkt men: er wordt niet gedacht.”

Het kwaad kan wél denken

Oftewel: als je echt gaat nadenken, kom je vanzelf op het goede uit? “Dat is nog steeds de dominante gedachte die men in het liberale Westen heeft: het kwaad kan niet denken. Dat is mijn

kritiek op Arendt. Ik sta in een andere traditie. Denken is niet iets wat je uit jezelf doet. Denken is iets wat jou overvalt. Dat ga je pas doen als je lichaam een waarschuwing krijgt of er iets vreselijks gebeurt. Denken is een onwelkome gast. Dat staat dichterbij mij dan denken dat onnadenkendheid het kwaad is. Het kwaad kan uitstekend denken.

“Arendt schetste na de oorlog een beeld van een mens die idealiter alle vormen van totalitarisme zou kunnen bestrijden. Dat heeft toen een verdienste gehad, maar zestien jaar later laat ze zich helemaal misleiden door Eichmann. De Duitse filosoof Peter Sloterdijk zei ooit: ‘Sommige filosofen zijn goede filosofen maar slechte historici’. Dat gold zeker voor Arendt.”

Achterhuis vermoedt dat de controverse rondom Eichmann en Arendt nog lang zal duren. En dat is ook niet slecht. “Want het gaat niet over Eichmann, maar over onszelf. Op zichzelf is Eichmann, of je hem nu normaal noemt of monsterlijk, geen interessante figuur. Arendt heeft gelijk met haar stelling dat hij nergens de demonische eigenschappen laat zien die personages van Shakespeare als Richard III of Jago tentoonspreiden. Hij spreekt niet tot de verbeelding als deze duistere helden, hij sleept je niet mee in de uitoefening van het kwaad.”

Hoe vreemd dat misschien op het eerste gezicht klinkt, Achterhuis stelt dat de banaliteit van het kwaad voor Arendt reden was nog enigszins optimistisch te zijn over de mens. “Dat het kwaad ook banaal is”, zegt Achterhuis, “dat het normale mensen kan corrumperen, laat zien dat het ook tegengehouden kan worden. Het kwaad blijkt alleen maar uitgevoerd te kunnen worden wanneer tienduizenden normale mensen binnen een op

het principe van het radicale kwaad georganiseerde maatschappij hun taken ijverig en gedachteloos volbrengen. Maar: wij kúnnen ook ‘nee’ zeggen.”

Hannah Arendt

Hannah Arendt (1906-1975) was een Joods-Duits-Amerikaanse politiek filosofe. Ze studeerde filosofie en theologie in Berlijn en schoolde zich daarna verder bij de invloedrijke denker Martin Heidegger, met wie ze korte tijd een relatie had.

Omdat ze Joods was, vluchtte Arendt in 1933 naar Parijs, waar ze zich inzette voor medevluchtelingen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verbleef ze in de Verenigde Staten. Daar werd ze commissielid van de Organisatie voor Europese Joodse Culturele Wederopbouw. Na de oorlog publiceerde Arendt *The Origins of Totalitarianism* (1951), waarmee ze beroemd werd. In datzelfde jaar verkreeg ze het Amerikaanse staatsburgerschap.

Als journalist volgde ze in Jeruzalem het Eichmannproces, dat startte op 11 april 1961. Twee jaar later verscheen *Eichmann in Jeruzalem*. Ze werd hoogleraar aan de University of Chicago en bleef dat tot 1968. Daarna werd zij hoogleraar aan de New School for Social Research in New York tot aan haar dood in 1975.

Lees ook:

Hans Achterhuis over Hannah Arendts ‘Eichmann in Jeruzalem’

Filosoof Hans Achterhuis herleest Hannah Arendts baanbrekende [‘Eichmann in Jeruzalem’](#): ‘het kwaad verspreidt zich als een schimmel’